

ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑ: ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΙ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΤΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΣΤΙΚΟ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟ

Σουλδάτου Παρασκευή¹

Περίληψη

Το παρόν άρθρο πραγματεύεται το ζήτημα της γονιμότητας και ειδικότερα των οικονομικών και κοινωνικών παραμέτρων που προσδιορίζουν τις αποφάσεις των γονέων για απόκτηση παιδιών. Αρχικά προσεγγίζονται οι υπάρχουσες θεωρητικές και εμπειρικές αναλύσεις, όπου διαπιστώνεται ότι η 'ζήτηση' για παιδιά, δηλαδή η τεκνοποίηση, διαμορφώνεται και επηρεάζεται από ένα ευρύ φάσμα κοινωνικοοικονομικών παραγόντων. Συνολικά οι παράγοντες που επηρεάζουν τη γονιμότητα περιλαμβάνουν αποτελέσματα τιμής (οικονομικού κόστους), εισοδήματος και αλληλεπίδρασης μεταξύ ποσότητας και ποιότητας των παιδιών. Κατά την ανάλυση προσδιορίζονται οι κοινωνικοοικονομικοί παράμετροι που καθορίζουν τη γονιμότητα στα ελληνικά αστικά νοικοκυριά, σύμφωνα με δεδομένα που προέκυψαν από τη διεξαγωγή έρευνας. Η ανάλυση του ζητήματος ολοκληρώνεται με την εκτίμηση της ζήτησης για παιδιά με τη μέθοδο της πολλαπλής γραμμικής παλινδρόμησης. Τα ποιοτικά συμπεράσματα που διατυπώνονται στην παρούσα μελέτη σχετικά με τη συμπεριφορά γονιμότητας των ελληνικών αστικών νοικοκυριών προκύπτουν σύμφωνα με την υπάρχουσα θεωρία και ανάλυση.

1. Εισαγωγή

Η υπογεννητικότητα αποτελεί δυσοίωνη κοινωνική πραγματικότητα που εμφανίζεται έντονα στις ανεπτυγμένες χώρες και αποτελεί απειλή για το μέλλον τοπικών κοινωνιών. Ο ρυθμός αύξησης του παγκοσμίου πληθυσμού, παρότι παραμένει θετικός, σταδιακά επιβραδύνεται κυρίως λόγω του χαμηλού δείκτη γεννήσεων που παρατηρείται στις ανεπτυγμένες χώρες. Ιδιαίτερα η χώρα μας "μασίζεται" από το φαινόμενο αυτό και παρουσιάζει έναν από τους χαμηλότερους δείκτες γονιμότητας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, αλλά και παγκοσμίως. Ο δείκτης γονιμότητας στη χώρα

1. Η Π. Σουλδάτου είναι κοινωνική λειτουργός με Μεταπτυχικό Δίπλωμα Ειδίκευσης (M.Sc) του Χαροκοπέιου Πανεπιστημίου στο αντικείμενο της Τοπικής Ανάπτυξης.

μας ήταν το 2001 μόλις 1,25 παιδιά ανά γυναίκα.

Η κοινωνιολογική προσέγγιση επισημαίνει ότι τα αίτια της υπογεννητικότητας, όπως η νέα θέση της γυναίκας στην αγορά εργασίας, η επικράτηση νέων προτύπων ζωής, η οικονομική ανασφάλεια των νέων ζευγαριών, έχουν ως συνέπεια τη γήρανση του πληθυσμού και την αλλαγή της κοινωνικής δομής του. Η υπογεννητικότητα έχει επιπτώσεις σε ένα σύνολο παραμέτρων της κοινωνικής ζωής, όπως είναι η υγεία, η πρόνοια, η ασφάλιση, η παιδεία, η εθνική άμυνα. Προσεγγίζοντας την οικονομική θεώρηση του προβλήματος, μπορεί εύκολα να διαπιστωθεί ότι η τεκνοποίηση διαμορφώνεται και επηρεάζεται και από ένα ευρύ φάσμα σημαντικών οικονομικών παραγόντων. Σκοπός λοιπόν του παρόντος άρθρου αποτελεί η οικονομική και η κοινωνική μελέτη των αποφάσεων γονιμότητας και η καταγραφή, ανάλυση και ερμηνεία των παραμέτρων εκείνων που διαμορφώνουν τις επιλογές γονιμότητας, τόσο σε θεωρητικό όσο και σε εμπειρικό πλαίσιο.

2. Προσέγγιση της γονιμότητας

Ο McFalls (1991) σημειώνει ότι η μελέτη των πληθυσμιακών δυναμικών πρέπει να ξεκινάει από τη γονιμότητα. *Η γονιμότητα αναφέρεται στον αριθμό των γεννήσεων που πραγματοποιούνται από ένα άτομο ή σε ένα πληθυσμό.* Για την αποτίμηση της γονιμότητας ο πιο συχνά χρησιμοποιούμενος δείκτης είναι ο *Δείκτης Συνολικής Γονιμότητας (TFR – Total Fertility Rate)*, που *απαριθμεί το μέσο όρο παιδιών ανά οικογένεια.* Ο Δείκτης Συνολικής Γονιμότητας επιτρέπει την προσέγγιση της *Γονιμότητας Επιπέδου Αντικατάστασης.* Αυτό είναι το *επίπεδο τεκνοποίησης όπου τα ζευγάρια έχουν ένα μέσο όρο δύο παιδιών (Συνολικός Δείκτης Γονιμότητας 2,0)- δηλαδή μόνο αντικαθιστούν τους εαυτούς τους στον πληθυσμό.* Ένας πληθυσμός με γονιμότητα σε επίπεδο αντικατάστασης τελικά θα σταματήσει να αυξάνεται. Στην πράξη η γονιμότητα σε επίπεδο αντικατάστασης απαιτεί ένα Συνολικό Δείκτη Γονιμότητας ελαφρά μεγαλύτερο του 2,0, συνήθως 2,1 με 2,2, κυρίως επειδή κάποια παιδιά θα πεθάνουν πριν να μεγαλώσουν και αποκτήσουν δικά τους παιδιά.

Σύμφωνα με τις βασικές **οικονομικές προσεγγίσεις** της γονιμότητας και τα αντίστοιχα οικονομικά μοντέλα (Becker 1960, 1973, 1981, 1992, Becker and Barro 1988, Knowles 1999, Lundholm and Ohlsson 1998, Clarke 2000, Soares 2002, Cipriani 2000, Greenwood, Guner and Knowles 1999, Robinson 1997, McFalls 1991, Cloud 1996) τα παιδιά αντιμετωπίζονται από τους γονείς σύμφωνα με το πρότυπο κατανάλωσης αγαθών και η γονιμότητα ερμηνεύεται υπό το πρίσμα συμπεριφοράς μεγιστοποίησης χρησιμότητας. Καθοριστικό ρόλο διαδραματίζουν οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ *ποσότητας και ποιότητας ζωής* των παιδιών, δεδομένου ότι οι γονείς μπορούν να επιλέξουν όχι μόνο τον αριθμό των παιδιών που θα αποκτήσουν, αλλά και την ποιότητα που θα χαρακτηρίζει τα παιδιά τους, μέσω επενδύσεων στην εκπαίδευσή τους. Βάση της ανάλυσης του οικονομικού μοντέλου της γονιμότητας αποτελεί το θεωρητικό πλαίσιο που έθεσε ο Gary Becker (1960, 1973,

1981,1992), ο οποίος υποστήριξε ότι η ποσότητα και η ποιότητα των παιδιών είναι υποκατάστατα αγαθών.

Οι εμπειρικές μελέτες που διερεύνησαν το θέμα της γονιμότητας (Kohler, Billari and Ortega 2001, Sander 1990, Norton and Miller 1991, Mare 1997, Shapiro 1997, Kalter and Granato 2001, Masih and Masih 1998, The ESHRE Capri Workshop Group 2001, Knowles 1999, Kohler, Behrman and Watkins 2000, Blau and Robins 1989, Aiyagari, Greenwood and Seshadri 2001, Moffit 2001, Morgan and King 2001, Soares 2002, Cipriani 2000, Poston, Chang and Dan 2003) επιβεβαιώνουν και επεκτείνουν τα πορίσματα της οικονομικής προσέγγισης των αποφάσεων γονιμότητας.

Κατά την ανάλυση των καθοριστικών παραγόντων της γονιμότητας επισημαίνεται ένα σύνολο **κοινωνικοοικονομικών και προσωπικών χαρακτηριστικών**, που αφορούν (α) *γυναικεία χαρακτηριστικά*, όπως είναι το εκπαιδευτικό επίπεδο, η επαγγελματική απασχόληση, η ηλικία σύναψης γάμου και απόκτησης παιδιών, η κατάσταση υγείας και ο ελεύθερος χρόνος των γυναικών, (β) *οικονομικούς παράγοντες* που κατά κύριο λόγο αναφέρονται στα εισοδήματα ανδρών και γυναικών, καθώς και στο κόστος ανατροφής των παιδιών, (γ) *πολιτικές ενίσχυσης* της γονιμότητας και μέτρα υποστήριξης του οικογενειακού θεσμού, (δ) *αξίες και πεποιθήσεις* των γονέων, προσδοκίες από τα παιδιά, θρησκευτικές αντιλήψεις, θέματα σχέσεως του ζευγαριού κλπ. και γενικότερα χαρακτηριστικά της ευρύτερης *κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας*. Στους παράγοντες που επηρεάζουν τη γονιμότητα, εκτός των κοινωνικοοικονομικών παραμέτρων που προαναφέρθηκαν, επισημαίνονται οι *διαγενεακές διαστάσεις* της συμπεριφοράς γονιμότητας, δηλαδή οι συσχετίσεις των αποφάσεων γονιμότητας μεταξύ διαφορετικών γενεών της ίδιας οικογένειας και οι διαγενεακές μεταβιβάσεις μέσα στην οικογένεια, το πλαίσιο φροντίδας των ατόμων τρίτης ηλικίας και ο βαθμός στον οποίο οι γονείς αναμένουν από τα παιδιά τους να αναλάβουν τη φροντίδα τους στο μέλλον, η προσδοκώμενη ζωή και τα επίπεδα θνησιμότητας. Συνολικά, βάσει της θεωρίας που έχει αναπτυχθεί, η διαμόρφωση της απόφασης για απόκτηση παιδιών προκύπτει ως αποτέλεσμα τιμής, αποτέλεσμα εισοδήματος και αποτέλεσμα υποκατάστασης μεταξύ της ποσότητας των παιδιών και της επενδυσόμενης ποιότητας στο ανθρώπινο κεφάλαιο αυτών, καθώς και ως συνέπεια των κρατικών πολιτικών που αφορούν στη στήριξη του θεσμού της οικογένειας.

Ειδικότερα, αναφορικά με την **ηλικία της γυναίκας κατά το γάμο** και την απορρέουσα από αυτή διάρκεια του έγγαμου βίου, καθώς και την **ηλικία απόκτησης πρώτου παιδιού** (Norton and Miller 1991, Mare 1997, Knowles 1999, Kohler, Billari and Ortega 2001, Συμεωνίδου κ.α. 1992, Hondroyiannis 2004, McFalls 1991, Taskinen 2000), το πόρισμα που προκύπτει είναι ότι οι γυναίκες καθυστερούν να προχωρήσουν σε γάμο και κατά συνέπεια η ηλικία τους κατά την απόκτηση πρώτου παιδιού είναι αυξημένη, με αποτέλεσμα να μειώνεται ο αριθμός των παιδιών που αποκτούν.

Θεμελιώδη ρόλο στη διαμόρφωση των αποφάσεων γονιμότητας διαδραματίζει το **επίπεδο εκπαίδευσης των γυναικών**, το οποίο αποτελεί τον παράγοντα κλειδί για την επιλογή του αριθμού των παιδιών που θα αποκτηθούν. Η άνοδος του εκπαιδευτικού επιπέδου της γυναίκας συνεπάγεται μείωση του αριθμού των παιδιών που αποκτώνται (Becker 1960, 1973, 1981, Norton and Miller 1991, Mare 1997, Shapiro 1997, Lorgelly, Knowles and Owen 1998, Masih and Masih 1998, Knowles 1999, Kohler, Billari and Ortega 2001, Aiyagari, Greenwood and Seshadri 2001, Soares 2002, Poston, Chang and Hong 2003, Συμεωνίδου κ.α. 1992, Συμεωνίδου κ.α. 2000, Hondroyiannis 2004, Bloom and Canning 1999, Ahituv and Moav 2003, McFalls 1991), δεδομένου ότι αυξημένο επίπεδο εκπαίδευσης συνεπάγεται αφενός καθυστέρηση της ηλικίας σύναψης γάμου λόγω παρατεταμένης εκπαιδευτικής συμμετοχής και αφετέρου διεύρυνση των ευκαιριών απασχόλησης των γυναικών και αύξηση του εισοδήματός τους. Γενικά, οι επενδύσεις των γονέων στη δική τους εκπαίδευση διαπιστώνεται ότι μειώνουν τον αριθμό των παιδιών που θα αποκτήσουν (Kohler, Billari and Ortega 2001, Soares 2002).

Ειδικότερα η άνοδος του εκπαιδευτικού επιπέδου των γυναικών συνεπάγεται αύξηση της πιθανότητας ένταξής τους στην αγορά εργασίας έναντι της αποκλειστικής ενασχόλησης με τις οικιακές εργασίες και την ανατροφή των παιδιών. Στην περίπτωση αυτή παρατηρείται μείωση του αριθμού των παιδιών που θα αποκτηθούν, δεδομένου ότι καθοριστικός παράγοντας των επιλογών γονιμότητας είναι πλέον το κόστος του χρόνου που πρέπει να δαπανηθεί στην ανατροφή των παιδιών έναντι του εισοδήματος που επιφέρει η αξιοποίηση του χρόνου αυτού σε αμειβόμενη εργασία. Συνεπώς στη βιβλιογραφία της γονιμότητας επισημαίνεται η αρνητική επίπτωση της **επαγγελματικής απασχόλησης των γυναικών** στον αριθμό των παιδιών που θα αποκτηθούν (Becker 1960, 1973, 1981, Sander 1990, Norton and Miller 1991, Shapiro 1997, Masih and Masih 1998, Kohler, Billari and Ortega 2001, Soares 2002, Poston, Chang and Hong 2003, Συμεωνίδου κ.α. 1992, Συμεωνίδου κ.α. 2000, Symeonidou 2000, Hondroyiannis 2004, Cloud 1996, Taskinen 2000). Επίσης, επισημαίνεται ότι αρνητική είναι η επίπτωση στη γονιμότητα και στην περίπτωση που οι γυναίκες σχεδιάζουν να εργαστούν στο μέλλον (Συμεωνίδου κ.α. 1992).

Αναλύοντας την επίπτωση του **εισοδήματος** στην τεκνοποίηση σημειώνεται ότι χαμηλότερο εισόδημα συνεπάγεται χαμηλότερη κλίμακα γονιμότητας, ενώ η αύξηση του εισοδήματος θα αναμενόταν να επιφέρει ενδεχόμενη αύξηση του αριθμού των παιδιών (Becker 1960, 1973, 1981, Becker and Barro 1988, Lundholm and Ohlsson 1998, Clarke 2000, Greenwood 1999, Kohler, Billari and Ortega 2001, ESHRE Capri Workshop Group 2001, Tamura 2000). Στην περίπτωση όμως των αποφάσεων γονιμότητας υπεισέρχεται το θέμα της επένδυσης στην ποιότητα ζωής των παιδιών και προκύπτει ότι με την αύξηση του εισοδήματος δημιουργείται αποτέλεσμα υποκατάστασης της ποσότητας των παιδιών από τις επενδύσεις που θα πραγ-

ματοποιηθούν στην ποιότητά τους, κυρίως μέσω των παροχών εκπαίδευσης. Η επένδυση στην ποιότητα των παιδιών καθορίζεται σε σημαντικό βαθμό από το επίπεδο εκπαίδευσης των γυναικών. Συνεπώς αύξηση του εισοδήματος των γυναικών, όπως προκύπτει από τη βιβλιογραφία, μπορεί να επιφέρει μείωση του αριθμού των παιδιών που θα αποκτηθούν (Becker 1960, 1973, 1981, Becker and Barro 1988, Lundholm and Ohlsson 1998, Clarke 2000, Cipriani 2000, Greenwood 1999, Becker 1992, Sander 1990, Lorgelly, Knowles and Owen 1998, Knowles 1999, Aiyagari, Greenwood and Seshadri 2001, Soares 2002, Poston, Chang and Hong 2003, Συμεωνίδου κ.α. 1992, Symeonidou 2000, Hondroyiannis 2004, Galor and Moav 1999, Bloom and Canning 1999, Tamura 2000, Lipsey and Carlaw 2000, Doepke 2003, Ahituv and Moav 2003, Cloud 1996, McFalls 1991). Μάλιστα σημειώνεται ότι ενώ η αύξηση του εισοδήματος των ανδρών συχνά συνεπάγεται αύξηση των παιδιών που θα αποκτηθούν, η αύξηση του γυναικείου εισοδήματος έχει σημαντική επίπτωση υποκατάστασης της ποσότητας με την ποιότητα των παιδιών και μειώνει κατά συνέπεια τον αριθμό τους.

Η **υγεία των γονέων** και ιδιαίτερα της γυναίκας διαπιστώνεται ότι αποτελεί προσδιοριστικό παράγοντα των αποφάσεων γονιμότητας. Οι συγγραφείς (Cipriani 2000, Becker 1992, Hondroyiannis 2004, Bloom and Canning 1999, McFalls 1991) επισημαίνουν ότι η καλή κατάσταση υγείας της γυναίκας συνεπάγεται την αύξηση του αριθμού των παιδιών που θα αποκτηθούν.

Κατά τη διαπραγμάτευση του ζητήματος της απασχόλησης των γυναικών αναδεικνύεται ο καθοριστικός περιορισμός του **ελεύθερου χρόνου** τους. Ειδικότερα επισημαίνεται η πιθανότητα μείωσης του αριθμού των παιδιών που θα αποκτηθούν, λόγω της μείωσης του χρόνου που εναπομένει για τη φροντίδα τους, δεδομένου ότι ο περισσότερος χρόνος δαπανάται σε επαγγελματικές υποχρεώσεις (Becker and Barro 1988, Lundholm and Ohlsson 1998, Clarke 2000, Cipriani 2000, Greenwood 1999, Becker 1992, Kohler, Billari and Ortega 2001, Aiyagari, Greenwood and Seshadri 2001, Soares 2002, Hondroyiannis 2004).

Το ζήτημα της **τιμής των παιδιών** τονίζεται ιδιαίτερα στη βιβλιογραφία του Gary Becker, ο οποίος υποστήριξε, όπως ήδη αναφέραμε, ότι οι γονείς αντιμετωπίζουν τα παιδιά τους ως καταναλωτικό αγαθό. Ο περιορισμός του προϋπολογισμού της οικογένειας και συγκεκριμένα η τιμή των παιδιών, η οποία συνδέεται με το κόστος ανατροφής τους, διατροφής, στέγασης, υγείας, εκπαίδευσης, γενικότερα το κόστος των αγαθών, καθώς και το κόστος κατανάλωσης άλλων ανέσεων, τονίζεται εκτενώς στη βιβλιογραφία (Becker 1960, 1973, 1981, Becker and Barro 1988, Lundholm and Ohlsson 1998, Clarke 2000, Cipriani 2000, Becker 1992, Blau and Robins 1989, Sander 1990, Knowles 1999, Kohler, Billari and Ortega 2001, Soares 2002, Morgan and King 2001, Hondroyiannis 2004, Lipsey and Carlaw 2000). Οι συγγραφείς διαπιστώνουν ότι αύξηση της τιμής των παιδιών συνεπάγεται και μείωση του αριθμού παιδιών που θα αποκτηθούν.

Κατά τη διερεύνηση του ρόλου της **θρησκείας** στις αποφάσεις γονιμότητας υποδεικνύεται ότι οι θρησκευτικές πεποιθήσεις μπορούν να ενισχύσουν τις επιλογές των γυναικών για απόκτηση μεγαλύτερου αριθμού παιδιών (McFalls 1991, Taskinen 2000). Η θρησκευτική προσήλωση ενισχύει την αποτροπή των γυναικών από τη χρήση αντισυλληπτικών μεθόδων και αυξάνει την πρόθεση απόκτησης παιδιών.

Η **σχέση των συζύγων** αναφέρεται ως σημαντικός παράγοντας των αποφάσεων γονιμότητας (Kalter and Nadia 2001, ESHRE Capri Workshop Group 2001). Έμφαση έχει δοθεί στη συμμετοχή των συζύγων στις δραστηριότητες του νοικοκυριού, δηλαδή σε ένα ενδεχόμενο *καταμερισμό των εργασιών του νοικοκυριού* στο πλαίσιο του γάμου (Becker 1992, Συμεωνίδου κ.α. 1992). Σημειώνεται ότι η αύξηση της συμμετοχής των ανδρών έχει θετικές επιπτώσεις στην τεκνοποίηση.

Οι αποφάσεις γονιμότητας ενισχύονται ιδιαίτερα από τον *αλτρουισμό* που χαρακτηρίζει τους γονείς (Becker 1960, 1973, 1981, Becker and Barro 1988, Cipriani 2000, Becker 1992, Aiyagari, Greenwood and Seshadri 2001, Tamura 2000), ενώ καθορίζονται από τις **προτιμήσεις και τις αξίες** στον τρόπο ζωής των γονέων (Becker 1960, 1973, 1981, Lundholm and Ohlsson 1998, Clarke 2000, Becker 1992, Sander 1990, Poston, Chang and Hong 2003, Συμεωνίδου κ.α. 1992, Συμεωνίδου κ.α. 2000, McFalls 1991).

Η επιλογή **αποταμίευσης** μέρους του οικογενειακού εισοδήματος επισημαίνεται στη βιβλιογραφία της γονιμότητας, δεδομένου ότι συνεπάγεται μείωση του αριθμού των παιδιών που θα αποκτηθούν (Becker 1960, 1973, 1981, Bloom and Canning 1999, Ahituv and Moav 2003). Η αποταμίευση συνδέεται με τις διαγενεακές μεταβιβάσεις και την ενίσχυση κληροδοτημάτων που οι γονείς εξασφαλίζουν για τα παιδιά τους. Βάσει αυτού, η προσδοκία των γονέων για απόκτηση οικονομικής ευημερίας για τα παιδιά τους, οδηγεί σε αυξημένη αποταμίευση και κατά συνέπεια σε περιορισμό της γονιμότητας. Σημειώνεται ότι η επιλογή γονιμότητας καθορίζεται και από το επίπεδο της κατά κεφαλήν κατανάλωσης διαμέσου των γενεών (Becker and Barro 1988).

Εξάλλου ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην προσδοκία των γονέων ότι τα παιδιά τους θα **φροντίσουν για αυτούς στην τρίτη ηλικία** (Becker 1960, 1973, 1981, Cipriani 2000, Becker 1992, Kalter and Nadia 2001, Tamura 2000, McFalls 1991). Η μείωση της εξάρτησης των ενηλίκων από τα παιδιά τους για φροντίδα στην τρίτη ηλικία οδηγεί σε μείωση της ζήτησης για παιδιά. Ανάλογα και η μείωση της εξάρτησης των ενηλίκων από τα παιδιά τους για βοήθεια στο νοικοκυριό έχει ως αποτέλεσμα τη μείωση της γονιμότητας (Becker 1960, 1973, 1981, Kalter and Nadia 2001).

Επιπρόσθετα χαρακτηριστικά της γενικότερης κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας επηρεάζουν τις αποφάσεις των νοικοκυριών για γονιμότητα. Ιδιαίτερα σημαντική επίδραση έχει ο δείκτης **θνησιμότητας** και συνεπώς οι πιθανότητες επιβίωσης των παιδιών που γεννιούνται. Η μείωση του δείκτη θνησιμότητας και η αύξηση των πιθανοτήτων επιβίωσης των παιδιών που γεννιούνται έχουν αρνητική

επίπτωση στις αποφάσεις γονιμότητας των νοικοκυριών (*Becker and Barro 1988, Cipriani 2000, Becker 1992, Soares 2002, Lipsey and Carlaw 2000*).

Άλλοι παράγοντες είναι το επίπεδο ανάπτυξης της κοινωνικής ασφάλισης (*Becker and Barro 1988, Becker 1992*), το επίπεδο τεχνολογικής προόδου (*Becker and Barro 1988, Cipriani 2000, Soares 2002, Morgan and King 2001*), το επίπεδο επιτοκίων (*Becker and Barro 1988, Soares 2002*) και η αποτελεσματικότητα των κεφαλαιουχικών αγορών (*Becker 1960, 1973, 1981*).

Το θέμα των **πολιτικών παρεμβάσεων** για την ενίσχυση της γονιμότητας επισημαίνεται ιδιαίτερα στη θεωρία της ζήτησης για παιδιά (*Becker and Barro 1988, Lundholm and Ohlsson 1998, Clarke 2000, Cipriani 2000, Greenwood 1999, Becker 1992, Blau and Robins 1989, Robinson 1997, Masih and Masih 1998, Knowles 1999, Kohler, Billari and Ortega 2001, Aiyagari, Greenwood and Seshadri 2001, Moffit 2001, Morgan and King 2001, Poston, Chang and Hong 2003, Symeonidou 2000, Bloom and Canning 1999, Tamura 2000, Lipsey and Carlaw 2000, Ahituv and Moav 2003, Cloud 1996, Taskinen 2000, Συμεωνίδου κ.α. 1992, Συμεωνίδου κ.α. 2000*). Μεταβολές σε σταθερές κατανομές ανθρώπινου και φυσικού κεφαλαίου ως αποτέλεσμα προγραμμάτων κοινωνικής προστασίας διαμορφώνουν τις αποφάσεις των γονέων για γονιμότητα και επένδυση στα παιδιά. Ειδικότερα τονίζεται ότι η παροχή *οικονομικών βοηθημάτων*, η μείωση της φορολογίας των οικογενειών που αποκτούν παιδιά καθώς και η αύξηση των *προγραμμάτων παιδικής προστασίας* και υποστήριξης στην ανατροφή των παιδιών (βρεφονηπιακοί σταθμοί, γονικές άδειες κ.ά.) έχουν ως συνέπεια την ενίσχυση της απόφασης για απόκτηση παιδιών. Όλα αυτά μειώνουν τις δαπάνες των παιδιών και μπορεί να υποκινήσουν τη γονιμότητα των εργαζόμενων γυναικών. Ο Taskinen (2000) αναφερόμενος στις εναλλακτικές πολιτικές παιδικής φροντίδας επισημαίνει ότι σε κοινωνίες όπου η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας είναι υψηλή, οι παροχές ημερήσιας φροντίδας είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την ανατροφή των παιδιών.

Τέλος, βασικός είναι και ο ρόλος των **προγραμμάτων οικογενειακού προγραμματισμού** τα οποία στην περίπτωση των υπανάπτυκτων χωρών μπορούν να επιφέρουν μείωση των ανεξέλεγκτων ρυθμών γεννήσεων, ενώ στις αναπτυγμένες χώρες μπορούν να αξιοποιηθούν ως προς την ενίσχυση της γονιμότητας και να συνεισφέρουν σημαντικά στην επίλυση του δημογραφικού ζητήματος.

3. Η γονιμότητα στην Ελλάδα

Το ζήτημα της γονιμότητας στην Ελλάδα έχει μελετηθεί με τέσσερις εμπειρικές εργασίες που ανέδειξαν τους παράγοντες που διαμορφώνουν τη συμπεριφορά γονιμότητας των Ελληνικών νοικοκυριών. Οι τρεις έρευνες διεξήχθησαν από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών της Ελλάδος, δύο σε εθνικό επίπεδο το 1983 (Συμεωνίδου κ.α., 1992) και το 1999 (Symeonidou 2000) και μία έρευνα μεταπρακολούθησης για την ευρύτερη περιοχή της Αθήνας το 1997 (Συμεωνίδου κ.α.,

2000). Η τέταρτη ερευνητική μελέτη διεξήχθη από τον Hondroyiannis (2004) με χρήση διαστρωματικών στοιχείων, τα οποία προήρθαν από την Έρευνα της Ευρωπαϊκής Κοινότητας για το πλαίσιο των Νοικοκυριών (European Community Household Panel Survey -ECHP).

Οι τρεις έρευνες της Ελληνικής γονιμότητας του 1983, του 1997 και του 1999 (Symeonidou, 2000) καταδεικνύουν ότι ο κανόνας των δύο παιδιών παραμένει ιδιαίτερα ισχυρός στην Ελλάδα. Εντούτοις, η γονιμότητα συνεχίζει να μειώνεται από το 1981 ιδιαίτερα για τις διαδοχικές νεότερες γενιές. Ο συνολικός δείκτης γονιμότητας της Ελλάδας είναι σήμερα μεταξύ των χαμηλότερων στην Ευρώπη και παγκοσμίως (Συμεωνίδου κ.α., 2000, Symeonidou, 2000). Το μέγεθος της μείωσης των γεννήσεων στην Ελλάδα μπορεί να γίνει αντιληπτό με βάση στοιχεία τριάντα χρόνων, όπου παρατηρείται ότι ο δείκτης γονιμότητας από 2,4 που ήταν το έτος 1970, μετά το 1981 πέφτει σε επίπεδο κατώτερο του 2,1, δηλαδή λιγότερο από το απαραίτητο για την ανανέωση του πληθυσμού. Το 1997 ο δείκτης γονιμότητας μειώθηκε στο 1,32 παιδιά ανά γυναίκα αναπαραγωγικής ηλικίας, ενώ το 2001 έφτασε μόλις στο 1,25, όπως ήδη αναφέραμε. Το δημογραφικό πρόβλημα στην Ελλάδα είναι ιδιαίτερα έντονο και εγκυμονεί δυσμενείς συνέπειες για τη χώρα, εφόσον παρατηρείται ότι το επίπεδο γονιμότητας παραμένει σε επίπεδο χαμηλότερο από το απαραίτητο για την αντικατάσταση του πληθυσμού (Συμεωνίδου κ.α., 1992).

Στην εργασία του Hondroyiannis (2004) αναπτύσσεται ένα εμπειρικό μοντέλο για τη διερεύνηση των βασικών καθοριστικών παραγόντων της γονιμότητας στην Ελλάδα με χρήση διαστρωματικών στοιχείων. Τα πορίσματα κατά την ανάλυση καταδεικνύουν ότι το οικογενειακό εισόδημα επηρεάζει αρνητικά τις αποφάσεις γονιμότητας, υποδηλώνοντας ότι τα νοικοκυριά προτιμούν να παρέχουν ποιοτικές υπηρεσίες στα παιδιά τους παρά να αυξάνουν τον αριθμό των παιδιών. Επιπρόσθετα, τα πορίσματα καταδεικνύουν ότι γυναικεία χαρακτηριστικά, όπως το εκπαιδευτικό επίπεδο, το σύνολο των ωρών απασχόλησης στην αγορά εργασίας και η κοινωνική θέση, έχουν ανασταλτική επίδραση στην επιλογή γονιμότητας του νοικοκυριού. Τέλος, άλλα γυναικεία χαρακτηριστικά, όπως η κατάσταση υγείας, επηρεάζουν θετικά τον αριθμό των παιδιών.

Βασική παράμετρος που πρέπει να συνεκτιμάται κατά τη διερεύνηση των αποφάσεων γονιμότητας των ελληνικών νοικοκυριών αποτελεί η αγορά εργασίας. Στο πλαίσιο αυτό ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στην αυξανόμενη συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό της χώρας (ΠΑΕΠ ΑΕ, 2003). Όσον αφορά την κοινωνική προστασία στην Ελλάδα, στη μελέτη της ΠΑΕΠ Α.Ε. αναφέρεται ότι η κοινωνική προστασία παραμένει υπόθεση σε μεγάλο βαθμό της οικογένειας, αν και στις δεκαετίες του '80 και του '90, το κράτος αύξησε τις δαπάνες του στον τομέα της κοινωνικής προστασίας.

Επισημαίνεται η καίρια σημασία που λαμβάνει το δημογραφικό ζήτημα για την ελληνική κοινωνία και η αναγκαιότητα ορθών πληθυσμιακών προβλέψεων για τη

χάραξη συνεπούς πολιτικής σε πλήθος τομέων ζωτικής σημασίας για την κοινωνικο-οικονομική κατάσταση και εξέλιξη της χώρας. Οι ερευνητές του ΕΚΚΕ (Συμεωνίδου κ.α., 1992, Συμεωνίδου κ.α., 2000), αναφέρουν ότι ουδέποτε εφαρμόστηκε μία συνολική οικογενειακή ή δημογραφική πολιτική, αν και έμμεσα οι νόμοι για την απασχόληση, την κοινωνική ασφάλιση και άλλους τομείς της κοινωνικής πρόνοιας εμπεριέχουν μέτρα που είναι δυνατό να θεωρηθεί ότι υποστηρίζουν την οικογένεια. Ο υποστηρικτικός ρόλος της οικογένειας αντισταθμίζει ως ένα βαθμό την ανεπάρκεια του κράτους πρόνοιας.

Μία αποτελεσματική πολιτική (Συμεωνίδου κ.α., 2000, Symeonidou 2000) που θα επέτρεπε στα ζευγάρια να πραγματοποιήσουν τις προσδοκίες τους για γονιμότητα θα αποτελούνταν από μία σύνθεση διαφόρων μέτρων που σχετίζονται με: α) θέσπιση πολιτικής εναρμόνισης οικογενειακής και εργασιακής ζωής (αναδιάρθρωση της αγοράς εργασίας, υπηρεσίες φύλαξης και φροντίδας παιδιών), β) διαμόρφωση αποτελεσματικής εισοδηματικής πολιτικής, δηλαδή δημοσιονομικές πολιτικές ευνοϊκές για τις οικογένειες με παιδιά (επιδόματα, μείωση πραγματικού κόστους εκπαίδευσης, φορολογικές απαλλαγές, στεγαστικά μέτρα), γ) άλλα μέτρα υποστήριξης του θεσμού της οικογένειας (κέντρα συμβουλευτικής, κέντρα οικογενειακού προγραμματισμού, ερευνητικά κέντρα- ινστιτούτα).

4. Σκοπός και μεθοδολογία της έρευνας

Στόχος της μελέτης μας είναι η διερεύνηση και η εξαγωγή συμπερασμάτων καθώς και ο προσδιορισμός βασικών παραγόντων που αναστέλλουν ή ενισχύουν τις αποφάσεις γονιμότητας των ελληνικών αστικών νοικοκυριών. Αρχικά προσδιορίζεται το *υπόδειγμα ζήτησης για παιδιά* από τη γενική μορφή της κάτωθι συνάρτησης: $Q_{ch} = ff(a,b,c)$, όπου Q_{ch} είναι η ζήτηση για παιδιά, η οποία αποτελεί συνάρτηση του παράγοντα (α) ο οποίος αναφέρεται σε γυναικεία χαρακτηριστικά, όπως είναι η ηλικία, η εκπαίδευση, η κατάσταση υγείας, η γυναικεία απασχόληση και το γυναικείο εισόδημα, του παράγοντα (β) που αναφέρεται στις κρατικές πολιτικές και στα μέτρα ενίσχυσης της γονιμότητας, ενώ ο παράγοντας (c) αφορά οικονομικά δεδομένα που σχετίζονται με την ανατροφή των παιδιών. Το υπόδειγμα αυτό σκιαγραφεί τους βασικούς εκείνους παράγοντες που προσδιορίζουν τις μειούμενες αποφάσεις γονιμότητας των ελληνικών αστικών νοικοκυριών και επιπλέον οριοθετεί τις παραμέτρους εκείνες που δύνανται να συμβάλλουν ενισχυτικά στη συμπεριφορά γονιμότητας.

Για την ανάλυση του προαναφερθέντος υποδείγματος χρησιμοποιήθηκαν διαστρωματικά δεδομένα, όπως αυτά προέκυψαν κατά την έρευνα η οποία έλαβε χώρα το χρονικό διάστημα Νοέμβριος 2003 - Φεβρουάριος 2004 στην περιοχή της Αττικής. Το δείγμα αποτέλεσαν γυναίκες αναπαραγωγικής ηλικίας, 18 έως 44 ετών. Ως γεωγραφικές περιοχές ορίστηκαν οι Δήμοι Περιστερίου, Γαλατσίου και Αμαρουσίου, οι οποίοι επελέγησαν με βάση κοινωνικοοικονομικά κριτήρια. Οι γυναίκες προσεγγίστηκαν στον τόπο κατοικίας ή εργασίας τους με τυχαία δειγματοληψία. Το

ποσοστό αποδοχής της έρευνας έφθασε το 91,9% των ερωτηθέντων, δηλαδή διανεμήθηκαν 248 ερωτηματολόγια και συγκεντρώθηκαν 228. Το ποσοστό όμως των έγκυρων ερωτηματολογίων ήταν 84,27%, διότι 19 ήταν άκυρα. Η κατανομή του δείγματος έχει ως εξής: ποσοστό 56,0% των γυναικών που συμμετείχαν στην έρευνα κατοικεί στο Δήμο Περιστερίου, 23,4% στο Δήμο Γαλασίου και 17,2% στο Δήμο Αμαρουσίου. Οι υπόλοιπες μοιράζονται σε όμορους Δήμους.

Τα στοιχεία συγκεντρώθηκαν μέσω της συμπλήρωσης *ερωτηματολογίου* το οποίο περιελάμβανε ερωτήσεις για το σύνολο των παραγόντων που καθορίζουν τις αποφάσεις γονιμότητας των γυναικών. Αναλυτικά, το ερωτηματολόγιο περιελάμβανε 61 ερωτήσεις, ως επί το πλείστον κλειστού τύπου, οι οποίες διακρίνονταν στις εξής πέντε ενότητες: (i) *Ατομικά Στοιχεία* των ερωτώμενων, δηλαδή ηλικία, περιοχή κατοικίας, εθνικότητα, χρόνια που ζουν στην Αθήνα, περιοχή κατοικίας εκτός Αθηνών, μορφωτικό επίπεδο και θρήσκευμα, (ii) *Οικογενειακά Χαρακτηριστικά* των ερωτώμενων, με ερωτήσεις που αφορούν αριθμό τέκνων οικογένειας προέλευσης, οικογενειακή κατάσταση, τύπο νοικοκυριού, σύναψη γάμου, πληροφορίες για τα τέκνα, μελλοντικούς στόχους για απόκτηση παιδιών, λόγους απόκτησης ή μη απόκτησης παιδιών, (iii) *Επαγγελματική Δραστηριότητα και Ελεύθερος Χρόνος* των ερωτώμενων, με πληροφορίες για επάγγελμα και επάγγελμα του συζύγου, ευκολίες εργοδότη για την ανατροφή παιδιών, ελεύθερο χρόνο, κατανομή χρόνου εκτός χώρου εργασίας, εργασία πριν το γάμο, μελλοντική πρόθεση για εργασία, (iv) *Οικονομική Κατάσταση* των ερωτώμενων με ερωτήσεις για μηνιαίο εισόδημα, επάρκεια εισοδήματος, δανεισμό, κατοικία, κατανομή οικογενειακού εισοδήματος και (v) *Σχετικά με την απόκτηση παιδιών*, όπου γίνεται αναφορά σε υπάρχουσα και επιθυμητή ενίσχυση για την ανατροφή παιδιών, σχετικές υπηρεσίες και παροχές, αντιλήψεις για θέματα γονιμότητας και προσδοκίες από τα παιδιά.

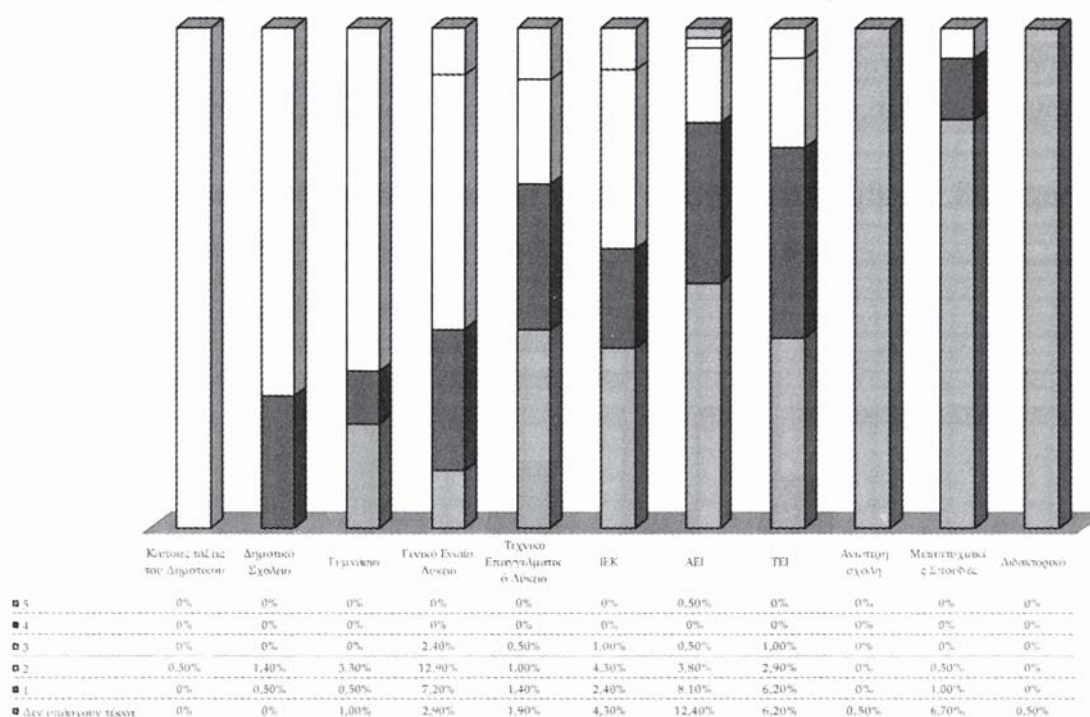
Σκοπός καθεμιάς από τις ενότητες είναι η κάλυψη των παραμέτρων εκείνων που συνδέονται με τη συμπεριφορά γονιμότητας των γυναικών.

5. Κοινωνικοοικονομικό προφίλ και αποφάσεις γονιμότητας του δείγματος

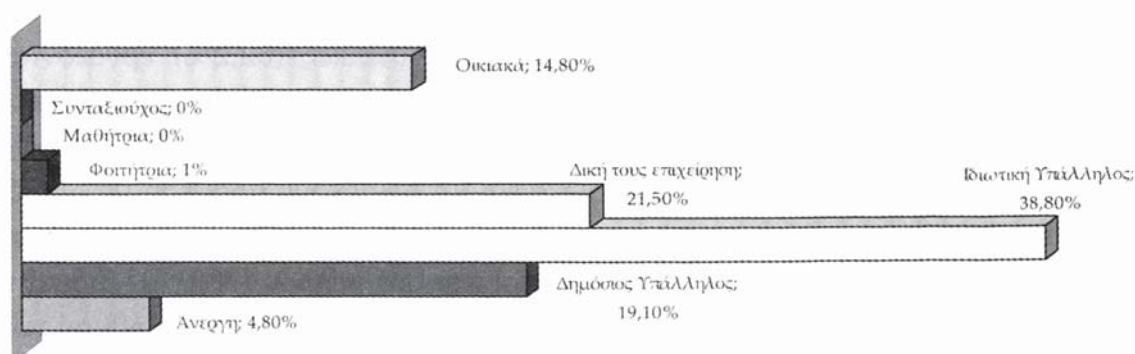
Στη συνέχεια συνοψίζονται τα βασικά πορίσματα που προέκυψαν από τη διεξαγωγή της έρευνας, ενώ ενδεικτικά παρουσιάζεται η συχνότητα εμφάνισης κάποιων κοινωνικοοικονομικών χαρακτηριστικών και παραμέτρων που σχετίζονται με τις αποφάσεις γονιμότητας για τις γυναίκες που αποτέλεσαν το δείγμα της έρευνας:

Στη σύγχρονη ελληνική αστική κοινωνία παρατηρείται **άνοδος του μορφωτικού επιπέδου των γυναικών**, δεδομένου ότι το ήμισυ των γυναικών (50,8%) που συμμετείχαν στην έρευνα έχει ολοκληρώσει τριτοβάθμια εκπαίδευση, ενώ το 25,4% είναι απόφοιτες Γενικού Λυκείου.

Από τη συσχέτιση του εκπαιδευτικού επιπέδου των γυναικών με τον αριθμό των παιδιών, προκύπτει ότι η άνοδος του εκπαιδευτικού επιπέδου των γυναικών μειώνει τον αριθμό των παιδιών που αποκτώνται (διάγραμμα 1).

Διάγραμμα 1. Αριθμός τέκνων και Μορφωτικό επίπεδο ερωτώμενων

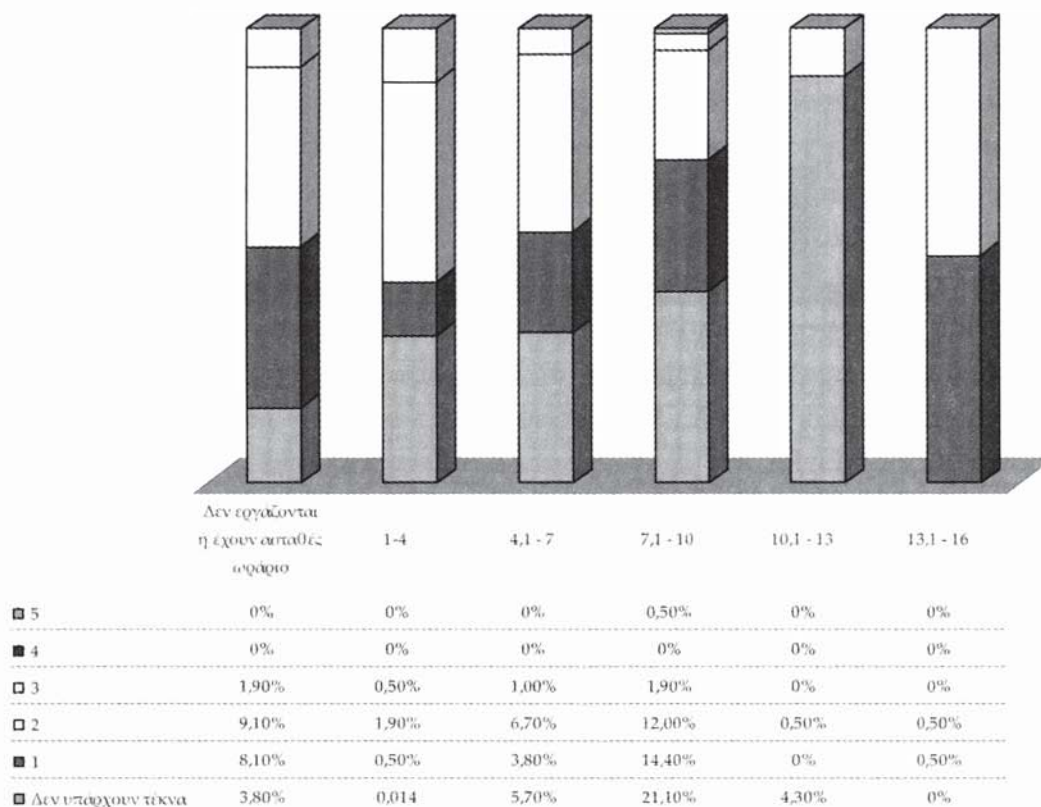
Η **επαγγελματική απασχόληση** των γυναικών εκτός του νοικοκυριού διαπιστώνεται αυξημένη, γεγονός που συνάδει με την άνοδο του εκπαιδευτικού επιπέδου. Ειδικότερα προκύπτει ότι η επαγγελματική δραστηριότητα των γυναικών επικεντρώνεται κυρίως στον ιδιωτικό τομέα (38,8%), σε δικές τους επιχειρήσεις (21,5%) και στο δημόσιο τομέα (19,1%), ενώ το 14,8% δηλώνουν οικιακά (διάγραμμα 2).

Διάγραμμα 2. Επάγγελμα ερωτώμενων

Οι ερωτώμενες απασχολούνται στην πλειοψηφία τους με ωράριο πλήρους απασχόλησης, ενώ οι εργοδότες δε δίδουν ιδιαίτερα κίνητρα για την απόκτηση παιδιών. Σε μεγαλύτερη συχνότητα παρέχονται γονεϊκές άδειες (18,2%) για τις οποίες βέβαια υπάρχει και σχετική νομοθετική πρόβλεψη. Μειωμένο ωράριο δηλώνει το 7,7% των

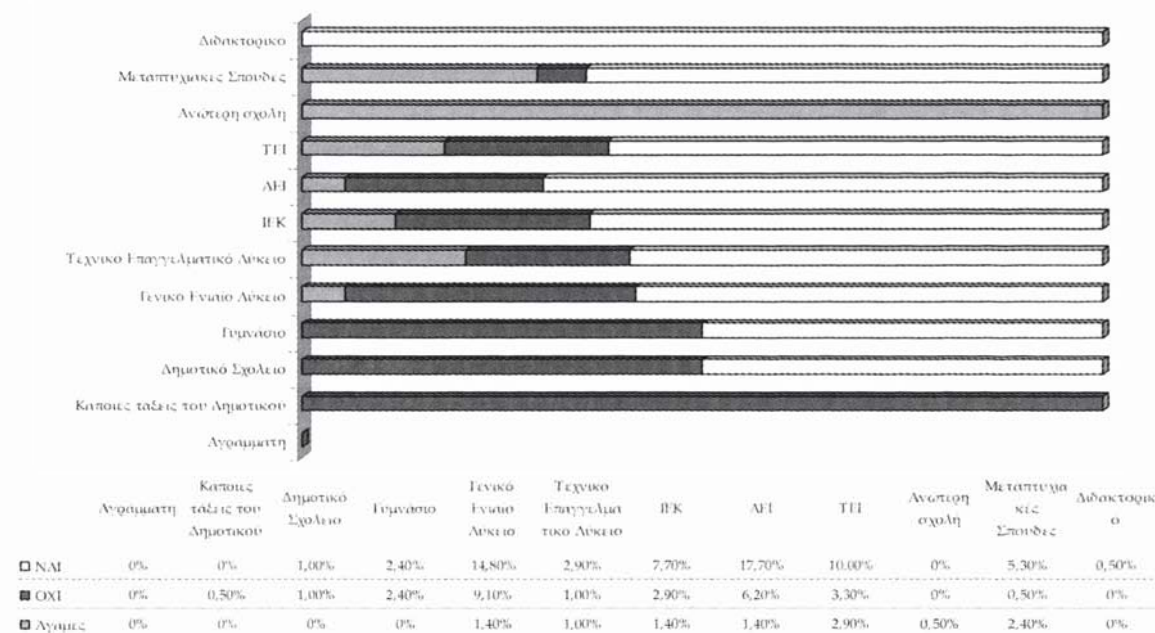
ερωτώμενων ως ευκολία που παρέχει ο εργοδότης τους για την ανατροφή των παιδιών τους και ευέλικτο ωράριο δηλώνει το 12,0%. Ειδικά σε σχέση με το ωράριο απασχόλησης, διαπιστώνεται ότι η αύξηση των ωρών απασχόλησης των γυναικών συνεπάγεται μείωση του αριθμού των παιδιών που αποκτώνται (διάγραμμα 3).

Διάγραμμα 3. Αριθμός τέκνων και Ώρες απασχόλησης ερωτώμενων

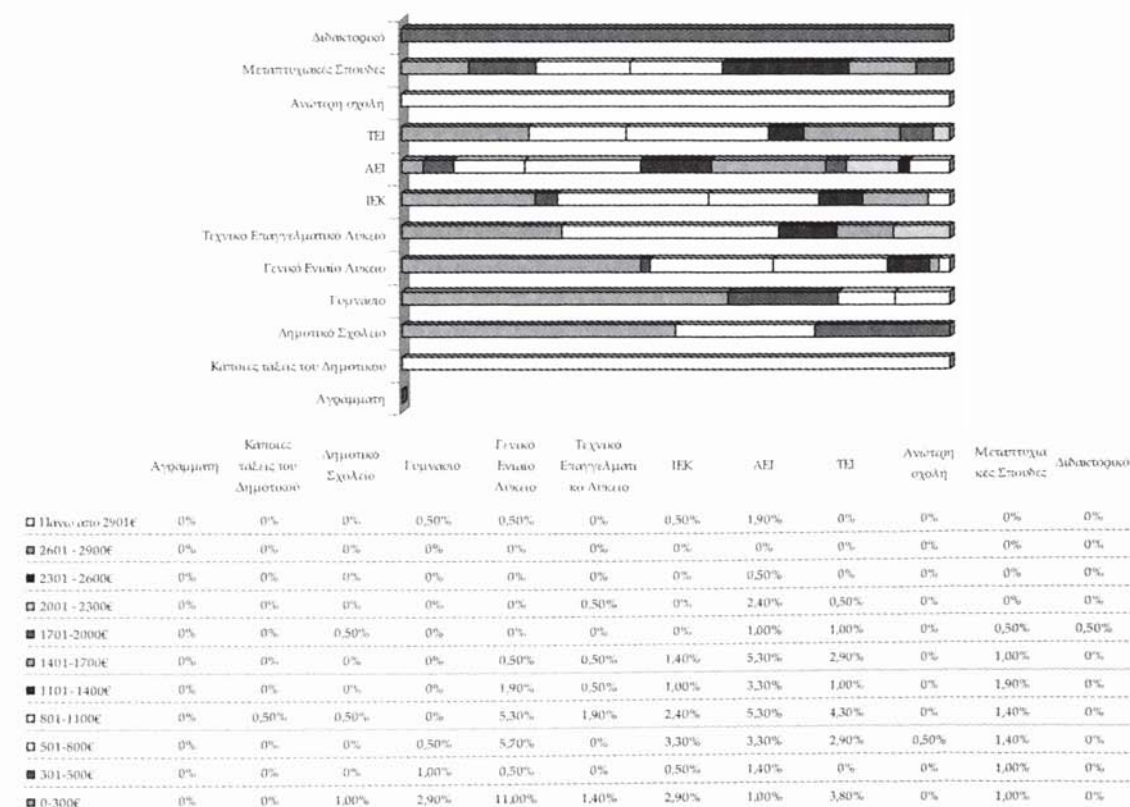
Επιπρόσθετα παρατηρείται ότι οι περισσότερες γυναίκες (62,2%) εργάζονταν πριν από το γάμο τους και στην πλειοψηφία τους δεν διακόπτουν την εργασία τους κατά την απόκτηση παιδιών. Οι γυναίκες που εργάζονται και έχουν (ή επιθυμούν να αποκτήσουν) παιδιά δηλώνουν ότι δεν διέκοψαν (ή δεν έχουν πρόθεση να διακόψουν) την εργασία τους όταν απέκτησαν παιδιά σε ποσοστό 67,9%, ενώ σκοπεύουν να εργασθούν ή να συνεχίσουν να εργάζονται και στο μέλλον (88,0%). Ειδικά η εργασία των γυναικών πριν από το γάμο συνδέεται με τη μείωση του αριθμού των παιδιών. Επιπλέον διαπιστώνεται ότι η άνοδος του εκπαιδευτικού επιπέδου συνδέεται θετικά με την εργασία των γυναικών πριν το γάμο (διάγραμμα 4), καθώς και με την πρόθεσή τους να συνεχίσουν να εργάζονται όταν αποκτήσουν παιδιά ή την πρόθεσή τους να αναζητήσουν εργασία στο μέλλον.

Διάγραμμα 4. Μορφωτικό επίπεδο ερωτώμενων και Εργασία πριν το γάμο

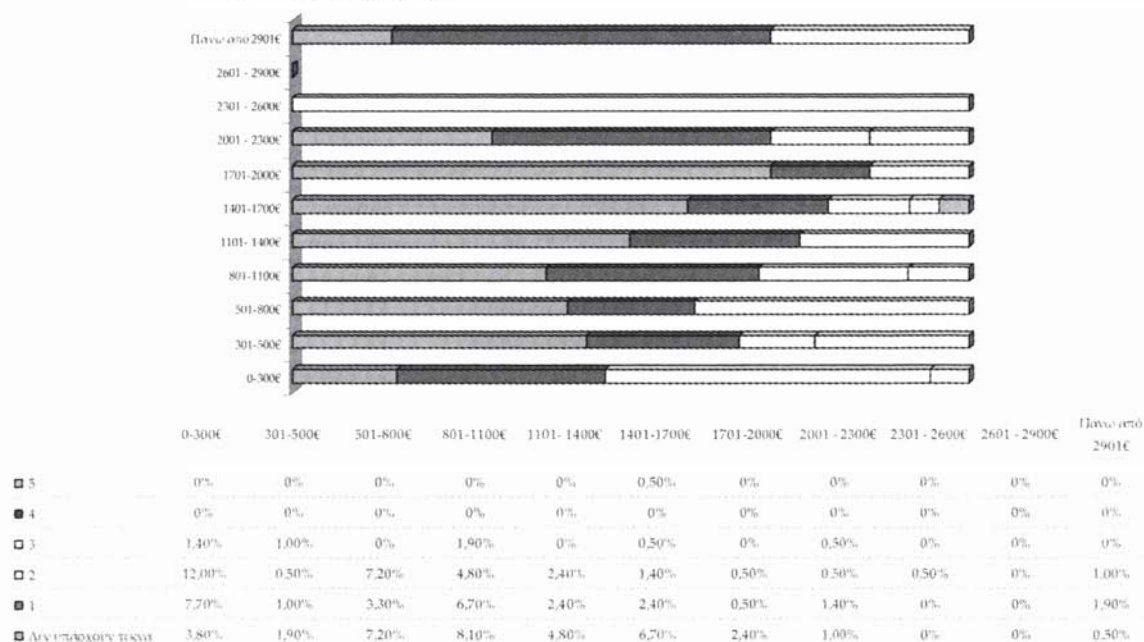

Τα **εισοδήματα των γυναικών** παρότι έχουν ενισχυθεί παραμένουν χαμηλότερα από εκείνα των ανδρών. Παρατηρείται ότι το μηνιαίο εισόδημα των γυναικών αυξάνεται με την άνοδο του εκπαιδευτικού τους επιπέδου, (διάγραμμα 5) ενώ αυξημένο εισόδημα των γυναικών συνεπάγεται μείωση του αριθμού των παιδιών που αποκτούν (διάγραμμα 6).

Διάγραμμα 5. Μορφωτικό επίπεδο ερωτώμενων και Μηνιαίο εισόδημα από την εργασία τους

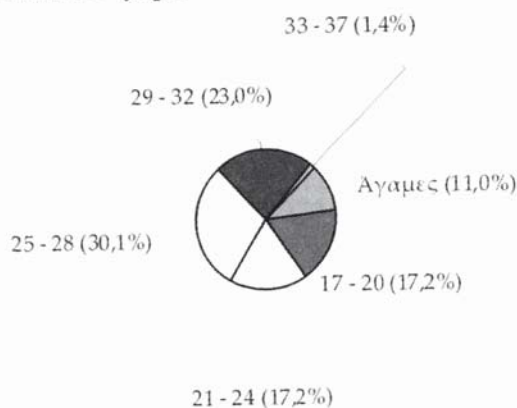
Διάγραμμα 6. Αριθμός τέκνων και Μηνιαίο εισόδημα από την εργασία των ερωτώμενων

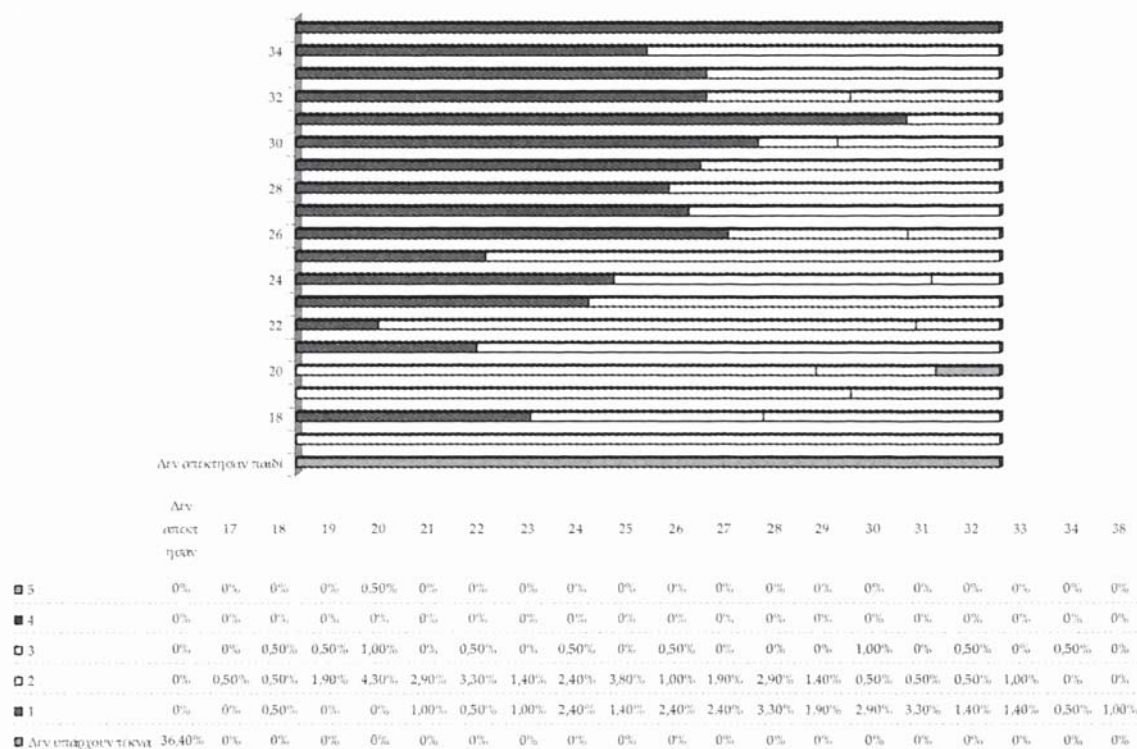
Η πλειοψηφία των νοικοκυριών δεν έχει άλλα εισοδήματα εκτός από τους μισθούς, ενώ το 52,2% των ερωτώμενων θεωρούν ότι το υπάρχον εισόδημα δεν επαρκεί για την κάλυψη των αναγκών τους. Επαρκές χαρακτηρίζεται το εισόδημα κυρίως των νοικοκυριών που δεν έχουν παιδιά.

Η **ηλικία σύναψης γάμου** προκύπτει αυξημένη και κατά συνέπεια μειώνεται το χρονικό διάστημα έγγαμου βίου (διάγραμμα 7). Δηλώθηκαν ηλικίες από 17 έως 37 ετών. Κατά την ομαδοποίηση των στοιχείων προέκυψε ότι τα υψηλότερα ποσοστά 30,1% και 23,0% αφορούν ηλικίες γάμου μεταξύ 25-28 ετών και 29-32 ετών αντίστοιχα. Εξάλλου η ηλικία απόκτησης πρώτου παιδιού παρουσιάζεται ιδιαίτερα αυξημένη. Η μεγαλύτερη ηλικία σύναψης γάμου και η απορρέουσα αυξημένη ηλικία απόκτησης πρώτου παιδιού, συνδέονται με τη μείωση του αριθμού των παιδιών που αποκτώνται (διάγραμμα 8). Εξάλλου προκύπτει ότι η ηλικία κατά το γάμο αυξάνεται με την άνοδο του εκπαιδευτικού επιπέδου των γυναικών.

Διάγραμμα 7. Ηλικία κατά το γάμο

Διάγραμμα 8. Αριθμός τέκνων ερωτώμενων και Ηλικία απόκτησης πρώτου παιδιού

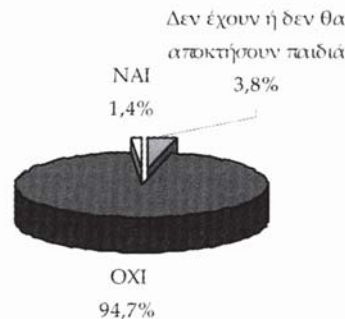
Παρατηρείται μείωση των αποφάσεων γονιμότητας, δεδομένου ότι πλέον του 1/3 (36,4%) των γυναικών αναπαραγωγικής ηλικίας που συμμετείχαν στην έρευνα δεν είχαν παιδιά, ενώ ποσοστό 30,6% δήλωσε ότι έχει 2 παιδιά, το 27,3% έχει 1 παιδί, το 5,3% έχει 3 παιδιά και μόλις το 0,5%, δηλαδή μία γυναίκα, δήλωσε ότι έχει 5 παιδιά.

Οι σημαντικότεροι **λόγοι που οδηγούν στην απόκτηση παιδιών**, κατά τη δήλωση των γυναικών, είναι η συναισθηματική πλήρωση, η οικογενειακή ολοκλήρωση και οι ηθικές αξίες σε ποσοστά που αγγίζουν το 70%. Αξιοσημείωτοι λόγοι είναι η επιθυμία του συζύγου με ποσοστό 12% και η ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη με ποσοστό 15,3%. Κοινωνικοί λόγοι και θρησκευτικές πεποιθήσεις συγκέντρωσαν εξαιρετικά χαμηλά ποσοστά. Στην ερώτηση δόθηκαν πολλαπλές απαντήσεις.

Ως σημαντικότεροι λόγοι μη απόκτησης παιδιών αναφέρθηκαν η έλλειψη οικονομικών μέσων (21,1%), η έλλειψη χρόνου (17,2%), οι επαγγελματικοί περιορισμοί (13,4%) και τα προβλήματα υγείας των γυναικών (9,1%). Ενδιαφέρον έχει η αντίληψη για τη ζωή που δήλωσε το 17,7% ως λόγο μη απόκτησης παιδιού.

Οι γυναίκες **βασίζονται για την ανατροφή** των παιδιών τους κυρίως στις δικές τους δυνάμεις (25,4%), στις ίδιες και στο σύζυγό τους (66,5%) καθώς και σε γονείς/πεθερικά (36,8%). Δεν αισθάνεται ότι μπορεί να βασισθεί σε κρατικές υπηρεσίες το 94,7% του δείγματος (διάγραμμα 9). Σε ιδιωτικούς φορείς π.χ. παιδικούς σταθμούς και βρεφοκόμους προσβλέπει το 11,5%. Τέλος, στην πίστη τους στο Θεό επαφίεται το 4,8%.

Διάγραμμα 9. Οι ερωτώμενες βασίστηκαν ή θα περίμεναν ενίσχυση για την ανατροφή των παιδιών τους από κρατικές υπηρεσίες

Το 53,6% των ερωτώμενων γυναικών θέτουν ως το βασικότερο ζήτημα στο οποίο επιθυμούν ενίσχυση την παροχή ημερήσιας φροντίδας/φύλαξης των παιδιών. Ενίσχυση για την ανατροφή των παιδιών τους θα επιθυμούσαν στον τομέα σχολές γονέων – εκπαίδευση σε θέματα ψυχολογίας παιδιού και εφήβου σε ποσοστό 42,6%, στον τομέα οικονομικά βοηθήματα σε ποσοστό 37,3%, στον τομέα ευέλικτα σχήματα απασχόλησης (μερική απασχόληση) σε ποσοστό 7,2%, ενώ δεν θα επιθυμούσαν καμία βοήθεια για την ανατροφή των παιδιών τους σε ποσοστό 5,3%.

Γενικότερα για λειπουργία υπηρεσιών στήριξης των γονέων στην ανατροφή των παιδιών εκφράζεται ιδιαίτερη δυσαρέσκεια. Οι ερωτώμενες δηλώνουν ότι δεν είναι καθόλου ικανοποιημένες σε ποσοστό 60,3% και επιπρόσθετα σημειώνεται σημαντική άγνοια για την ύπαρξη τέτοιων φορέων. Στην ερώτηση εάν γνωρίζουν κάποιο φορέα που θα μπορούσε να τις βοηθήσει στην ανατροφή των παιδιών τους απαντούν σε ποσοστό 82,8% αρνητικά.

Σε ελάχιστες περιπτώσεις συναντάται η συμμετοχή των γονέων σε σεμινάρια **οικογενειακού προγραμματισμού** (σε ποσοστό 91,9% απαντούν αρνητικά).

Οι ερωτώμενες, σε ποσοστό 83,3%, δηλώνουν ότι δεν θεωρούν καθόλου ικανοποιητικά τα **οικονομικά κίνητρα** που δίδει η πολιτεία για την απόκτηση παιδιών, ενώ ιδιαίτερα περιορισμένος είναι ο αριθμός των νοικοκυριών που εισπράττουν κάποιο βοηθητικό επίδομα για ανατροφή παιδιών (αρνητικά απάντησε ποσοστό 90,4%).

Ο **ελεύθερος χρόνος** των γυναικών παρουσιάζεται μειωμένος, αλλά παραμένει μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο των ανδρών. Εξάλλου η περιοχή εργασίας των γυναικών κατά κανόνα δεν ταυτίζεται με την περιοχή κατοικίας τους και κατά συνέπεια απαιτείται κάποιος χρόνος για μετακίνηση στο χώρο εργασίας. Σε σχέση με την κατανομή του χρόνου εκτός εργασίας οι γυναίκες αφιερώνουν το χρόνο τους σε οικιακές εργασίες, παρακολούθηση τηλεόρασης, φιλικές συναναστροφές, διασκέδαση και διάβασμα παιδιών. Ειδικά στην περίπτωση των ωρών που αφιερώνονται για εκπαίδευση των ίδιων των γυναικών, η αύξηση των ωρών αυτών συνεπάγεται

μείωση του αριθμού των παιδιών. Οι σύζυγοι αφιερώνουν το χρόνο τους κυρίως σε φιλικές συναναστροφές, σε οικιακές εργασίες, διάβασμα παιδιών και παρακολούθηση τηλεόρασης.

Τα νοικοκυριά φαίνεται να κατοικούν σε ικανοποιητικού μεγέθους **κατοικίες**, οι οποίες είναι στην πλειονότητα τους ιδιόκτητες. Στην περίπτωση μάλιστα ιδιοκτησίας της οικίας παρατηρείται ενίσχυση της επιλογής γονιμότητας.

Οι βασικές μηνιαίες **δαπάνες** του νοικοκυριού αφορούν λειτουργικά έξοδα σπιτιού, λογαριασμούς, ενοίκιο και διατροφή οικογένειας. Προτεραιότητα των νοικοκυριών σε περίπτωση αύξησης του εισοδήματός του αποτελεί η αποταμίευση, η οποία παρουσιάζει μείωση με την απόκτηση περισσότερων παιδιών. Επιπλέον σχετικά με τις δαπάνες για ιδία εκπαίδευση προκύπτει ότι αυξάνονται για τις γυναίκες με ανώτερο εκπαιδευτικό επίπεδο.

Μεταξύ των βασικότερων **προσδοκιών** των γονέων από τα παιδιά τους περιλαμβάνεται η επιθυμία να γίνουν σωστοί άνθρωποι (94,7%), η προσδοκία να αποκτήσουν μόρφωση (71,8%), να επιτύχουν επαγγελματικά (66,0%) και να έχουν καλή οικονομική κατάσταση (55,0%). Μικρότερα ποσοστά συγκεντρώνουν οι προσδοκίες: Να εξασφαλίζουν τα προς το ζην (9,6%), να συνεχίσουν την οικογενειακή επιχείρηση (2,9%), να τους χαρίσουν εγγονάκια (15,3%) και να φροντίσουν για εκείνες στην τρίτη ηλικία (10,0%).

Ειδικότερα προκύπτει ότι η άνοδος του εκπαιδευτικού επιπέδου των γυναικών αυξάνει τις προσδοκίες των γονέων για μόρφωση, επαγγελματική επιτυχία και οικονομική ευημερία των παιδιών τους. Εξάλλου η προσδοκία των γονέων από τα παιδιά τους για φροντίδα στην τρίτη ηλικία αυξάνει στην περίπτωση χαμηλότερου γυναικείου εκπαιδευτικού επιπέδου.

6. Ανάλυση των αποφάσεων γονιμότητας

Με βάση το προαναφερθέν θεωρητικό πλαίσιο, κατά την εμπειρική ανάλυση αναπτύχθηκαν βασικά μοντέλα των αποφάσεων γονιμότητας προκειμένου να καταγραφούν οι κοινωνικοί και οικονομικοί παράγοντες που προσδιορίζουν τον αριθμό των παιδιών που αποκτώνται. Στη συνέχεια παρουσιάζεται αναλυτικά η **εκτίμηση του βασικού υποδείγματος της ζήτησης για παιδιά**, το οποίο διαμορφώνεται ως εξής:

$$nu_ch = a_0 + a_1age + a_2lnincwom + a_3genlikio + a_4master + a_5nohealth + a_6nowork + a_7benefit + a_8monutrition + a_9mosaving + \varepsilon_i$$

όπου nu_ch : Ποσοτική μεταβλητή που εκφράζει τον Αριθμό παιδιών των ερωτώμενων, age : Ποσοτική μεταβλητή που εκφράζει την Ηλικία των ερωτώμενων, $lnincwom$: Φυσικός λογάριθμος του Μηνιαίου εισοδήματος των γυναικών, $genlikio$: Αποτελεί ψευδομεταβλητή η οποία λαμβάνει την τιμή 1 στην περίπτωση που η ερω-

τώμενη είναι Απόφοιτη Γενικού Ενιαίου Λυκείου και την τιμή 0 αλλού, *master*: Αποτελεί ψευδομεταβλητή η οποία λαμβάνει την τιμή 1 στην περίπτωση που η ερωτώμενη έχει Εκπαίδευση μεταπτυχιακού επιπέδου και την τιμή 0 αλλού, *nohealth*: Αποτελεί ψευδομεταβλητή η οποία λαμβάνει την τιμή 1 στην περίπτωση που οι ερωτώμενες δηλώνουν τα Προβλήματα υγείας ως λόγο που δεν έχουν ή δεν επιθυμούν να αποκτήσουν παιδιά και την τιμή 0 αλλού, *nowork*: Αποτελεί ψευδομεταβλητή η οποία λαμβάνει την τιμή 1 στην περίπτωση που οι ερωτώμενες δηλώνουν Επαγγελματικούς περιορισμούς ως λόγο που δεν έχουν ή δεν επιθυμούν να αποκτήσουν παιδιά και την τιμή 0 αλλού, *benefit*: Αποτελεί ψευδομεταβλητή η οποία λαμβάνει την τιμή 1 στην περίπτωση που οι ερωτώμενες απαντούν ότι Εισπράττουν βοηθητικό επίδομα για ανατροφή παιδιών και την τιμή 0 αλλού, *monutriti*: Ποσό που καταναλώνουν από το οικογενειακό τους εισόδημα για Διατροφή οικογένειας, *mosaving*: Ποσό από το οικογενειακό τους εισόδημα το οποίο Αποταμιεύουν, ε_i : Τα σφάλματα εκτίμησης της παλινδρόμησης.

Συνεπώς, ως ερμηνευτικές μεταβλητές της γονιμότητας λαμβάνονται κυρίως οι σχετικές με γυναικεία χαρακτηριστικά όπως είναι η ηλικία, η εκπαίδευση, η υγεία των γυναικών, η γυναικεία απασχόληση και το γυναικείο εισόδημα. Στις μεταβλητές που αφορούν μέτρα που λαμβάνει η πολιτεία για την ενίσχυση της γονιμότητας ανήκει το βοηθητικό επίδομα για την ανατροφή παιδιών. Το κόστος ανατροφής των παιδιών προσεγγίζεται με τη μεταβλητή που αφορά την οικογενειακή δαπάνη για διατροφή της οικογένειας. Με δεδομένο ότι η εξαρτημένη μεταβλητή στο υπόδειγμα ζήτησης για παιδιά είναι ποσοτική μεταβλητή και της εξακριβωμένης από τη θεωρία γραμμικής σχέσης των ερμηνευτικών μεταβλητών με τον αριθμό των παιδιών, η εκτίμηση των παραμέτρων α_i του υποδείγματος γονιμότητας πραγματοποιήθηκε με χρήση της πολλαπλής γραμμικής παλινδρόμησης (multiple linear regression), η οποία στηρίζεται στην εφαρμογή της μεθόδου των ελαχίστων τετραγώνων (OLS). Η εκτιμώμενη εξίσωση ζήτησης για παιδιά προσδιορίστηκε ως εξής:

$$\begin{aligned} nu_ch = & -0,795 + 0,06643age - 0,247lnincwom - 0,260genlikio - 0,438master \\ & - 1,043nohealth - 0,544nowork - 0,597benefit - 0,001090monutrition \\ & - 0,000282mosaving \end{aligned}$$

Από την ανάλυση της διακύμανσης της συγκεκριμένης παλινδρόμησης προκύπτει ότι η στατιστική F που ελέγχει τη στατιστική σημαντικότητα ολόκληρης της παλινδρόμησης είναι 25,190 με p-value 0,000, γεγονός το οποίο μας επιτρέπει να απορρίψουμε την H_0 και να δεχτούμε ότι η ερμηνευτική ικανότητα της παλινδρόμησης είναι στατιστικά σημαντική και μάλιστα σε επίπεδο σημαντικότητας 1%. Δεχόμεστε δηλαδή ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική γραμμική σχέση μεταξύ του αριθμού των παιδιών και των ερμηνευτικών μεταβλητών του υποδείγματος. Σύμφωνα με το συντελεστή προσδιορισμού διορθωμένο ως προς τους βαθμούς ελευθερίας (\bar{R}^2) που αποτελεί το μέτρο της ερμηνευτικής ικανότητας της παλινδρόμησης, προκύπτει

ότι το 51,1% της διακύμανσης του αριθμού των παιδιών ερμηνεύεται από την παλινδρόμηση. Επιπρόσθετα, έγινε έλεγχος της ισχύος γενικών υποθέσεων, οι οποίες είναι οι αναγκαίες υποθέσεις για την αξιοπιστία των συμπερασμάτων της στατιστικής επαγωγής στο γενικό υπόδειγμα της πολλαπλής παλινδρόμησης.

Από την εκτίμηση του παραπάνω υποδείγματος πολλαπλής γραμμικής παλινδρόμησης για τη γονιμότητα μπορούμε να συμπεράνουμε ότι το πρόσημο για κάθε έναν από τους εκτιμώμενους συντελεστές της παλινδρόμησης είναι το αναμενόμενο από τη θεωρία καθώς και ότι όλοι οι συντελεστές είναι στατιστικά σημαντικοί, δηλαδή ερμηνεύουν τον αριθμό των παιδιών που αποκτά το σύγχρονο ελληνικό αστικό νοικοκυριό.

Συγκεκριμένα, όπως αναμενόταν, παράλληλα με την αύξηση της **ηλικίας** των γυναικών αυξάνεται και ο αριθμός των παιδιών και μάλιστα η επίδραση αυτή είναι στατιστικά σημαντική σε επίπεδο 1%.

Επιπλέον σε επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας 10% η αύξηση του **εισοδήματος** των γυναικών έχει ως αποτέλεσμα τη μείωση του αριθμού των παιδιών που αποκτώνται. Το πόρισμα αυτό επιβεβαιώνει τη θεωρία, όπου υποστηρίζεται ότι η επαγγελματική απασχόληση των γυναικών περιορίζει τις αποφάσεις τους για γονιμότητα, δεδομένου ότι καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει πλέον το κόστος ευκαιρίας του χρόνου που απαιτείται για την ανατροφή των παιδιών στο σπίτι, έναντι του εισοδήματος που η γυναίκα μπορεί να κερδίσει στην αγορά εργασίας.

Σχετικά με την **εκπαίδευση των γυναικών** παρατηρείται ότι για τις γυναίκες που έχουν χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης και συγκεκριμένα για εκείνες που είναι απόφοιτες Γενικού Λυκείου αυξάνεται ο αριθμός των παιδιών που αποκτούν σε επίπεδο σημαντικότητας 5%, ενώ για το ίδιο επίπεδο σημαντικότητας στις γυναίκες με Μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών ο αριθμός των παιδιών μειώνεται. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει τη θεωρία, δεδομένου ότι αυξημένο επίπεδο εκπαίδευσης συνεπάγεται καταρχάς καθυστέρηση της ηλικίας απόκτησης παιδιών λόγω σπουδών, καθώς και αυξημένες ευκαιρίες απασχόλησης στην αγορά εργασίας. Εξάλλου έχει διαπιστωθεί και στην προκειμένη περίπτωση επιβεβαιώνεται ότι η άνοδος του εκπαιδευτικού επιπέδου των γυναικών και η επερχόμενη αύξηση του εισοδήματός τους, δεν οδηγεί τελικά σε αποτέλεσμα εισοδήματος που θα σήμαινε την αύξηση του αριθμού των παιδιών, αλλά υπεισέρχεται ο παράγοντας της *ποιότητας* και παρατηρείται αποτέλεσμα υποκατάστασης της ποσότητας των παιδιών με αυξημένες επενδύσεις στην ποιότητα αυτών.

Προβλήματα **υγείας** των γυναικών οδηγούν σε μείωση του αριθμού των παιδιών και μάλιστα σε επίπεδο σημαντικότητας 1%.

Οι **επαγγελματικοί περιορισμοί** επίσης μειώνουν τον αριθμό των παιδιών σε επίπεδο σημαντικότητας 1%, δεδομένου ότι ο χρόνος των γυναικών είναι πλέον σημαντικός και οι επαγγελματικές ευκαιρίες αυξημένες.

Επιπροσθέτως επαληθεύεται ο καθοριστικός **ρόλος των βοηθημάτων της**

πολιτείας, εφόσον τα βοηθήματα για την απόκτηση παιδιών αυξάνουν τον αριθμό των παιδιών και μάλιστα σε επίπεδο σημαντικότητας 1%.

Σχετικά με το **κόστος διατροφής** της οικογένειας παρατηρείται ότι η αύξηση της σχετικής δαπάνης συνεπάγεται την αύξηση της ζήτησης για παιδιά, σε επίπεδο σημαντικότητας 1%. Το πόρισμα αυτό συνδέεται με την οικονομική άνεση του νοικοκυριού και τη δυνατότητα του να επιλέξει να διαθέσει περισσότερα για τη διατροφή των μελών του, έναντι άλλων ανέσεων που μπορεί να καταναλώσει.

Σε επίπεδο σημαντικότητας 10% παρατηρείται ότι η αύξηση των χρημάτων που η οικογένεια **αποταμιεύει** έχει ως συνέπεια τη μείωση του αριθμού των τέκνων που θα αποκτηθούν. Η αύξηση της αποταμίευσης δίνει τη δυνατότητα μεγαλύτερης επένδυσης στο ανθρώπινο κεφάλαιο των αποκτηθέντων παιδιών. Εξάλλου συνδέεται με τις διαγενεακές μεταβιβάσεις, εφόσον δίνει τη δυνατότητα παροχής μεγαλύτερων κληροδοτημάτων στα παιδιά στο μέλλον.

Συμπερασματικά προκύπτει, ότι η προαναφερθείσα εμπειρική ανάλυση είναι σύμφωνη με το θεωρητικό πλαίσιο για τις αποφάσεις γονιμότητας και επιτρέπει τη διατύπωση ποιοτικών συμπερασμάτων στο πλαίσιο τριών παραμέτρων: γυναικείων χαρακτηριστικών που συνδέονται με δημογραφικά, εκπαιδευτικά και επαγγελματικά δεδομένα, πολιτικών παρεμβάσεων μέσω κρατικών προγραμμάτων ενίσχυσης της γονιμότητας και οικονομικών στοιχείων που αφορούν την ανατροφή των παιδιών.

Κατά την εμπειρική προσέγγιση των προσδιοριστικών παραγόντων που διαμορφώνουν τις επιλογές γονιμότητας και την εκτίμηση του παραπάνω, καθώς και άλλων δύο οικονομικών υποδειγμάτων, προέκυψαν συμπεράσματα που επαληθεύουν την οικονομική θεωρία των αποφάσεων γονιμότητας.

7. Γενικά συμπεράσματα

Στο πλαίσιο του σύγχρονου δημογραφικού προβλήματος που επιτείνεται στις ανεπτυγμένες χώρες και της παρουσιαζόμενης μείωσης των δεικτών γονιμότητας σε επίπεδο χαμηλότερο από το αναγκαίο για την αντικατάσταση του πληθυσμού, η μελέτη των αποφάσεων γονιμότητας των νοικοκυριών αποτελεί θέμα μείζονος σημασίας.

Η διερεύνηση των παραγόντων που καθορίζουν την απόφαση των γονέων να αποκτήσουν παιδιά μπορεί να αποτελέσει αφετηρία για τη διατύπωση συγκεκριμένων προτάσεων και τη διαμόρφωση ενός θετικού πλαισίου για τη γονιμότητα, ιδιαίτερα στις σύγχρονες αστικές κοινωνίες που αντιμετωπίζουν τις δυσμενείς συνέπειες της δημογραφικής συρρίκνωσης. Δίνει ταυτόχρονα τη δυνατότητα ανάπτυξης ενός συγκεκριμένου πλαισίου παρέμβασης για τον περιορισμό των ανεξέλεγκτων ρυθμών γεννήσεων στις υποανάπτυκτες χώρες.

Ειδικότερα για την Ελλάδα, διαπιστώνεται ότι υπάρχει περιθώριο για σημαντικές παρεμβάσεις ενίσχυσης της γονιμότητας από πλευράς πολιτείας, δεδομένου ότι η κρατική πολιτική υποστήριξης του οικογενειακού θεσμού και ενίσχυσης της γονιμότη-

τας μπορεί να καθορίσει σε σημαντικό βαθμό τις επιλογές γονιμότητας των νοικοκυριών. Δυστυχώς στην Ελληνική πραγματικότητα οι πολιτικές ενίσχυσης των αποφάσεων γονιμότητας είναι περιορισμένες και τα μέτρα που λαμβάνονται κρίνονται αποσπασματικά και ανεπαρκή. Οικονομικές ενισχύσεις, υπηρεσίες φροντίδας παιδιών των εργαζόμενων μπτέρων και επαρκείς χρονικά γονεϊκές άδειες με αποδοχές είναι, μεταξύ άλλων, μέτρα που συμβάλλουν ουσιαστικά στη διαμόρφωση ενός θετικού πλαισίου ενίσχυσης της γονιμότητας. Η επίλυση του δημογραφικού προβλήματος συνεπώς πρέπει να αποτελέσει ζήτημα καίριας σημασίας για τις εκάστοτε κυβερνήσεις.

Βιβλιογραφία

- Ahituv, A. and O. Moav (2003) "Fertility Clubs and Economic Growth" *Inequality and Growth: Theory and Policy Implications*, Theo Eicher and Stephen Turnovsky eds., Cambridge: MIT Press, pp. 61-87
- Aiyagari, R.S.; J. Greenwood and A. Seshadri (2001) "Efficient Investment in Children" *Federal Reserve Bank of Cleveland, Working paper 01-05, Cleveland Fed's site: <http://www.clevelandfed.org/research/Workpaper/2001/wp0105.pdf>*
- Becker, G.S. (1973) "A Theory of Marriage: Part I" *Journal of Political Economy*, Vol. 81, p.p. 813-846
- Becker, G.S. (1981) *"A Treatise on the Family"* Cambridge, Harvard University Press
- Becker, G.S. (1991) *"A Treatise on the Family"* Enlarged Edition, Cambridge, Harvard University Press
- Becker, G.S. (1960) "An Economic Analysis of Fertility" in *Demographic and Economic Change in Developed Countries: A Conference of the Universities*, NBER Committee of Economic Research, Princeton University Press, Princeton
- Becker, G.S. (1992) "The Economic Way of Looking at Life" *Nobel Lecture World, Economic Sciences Wide Web: <http://www.nobel.se/economics/laureates/1992/becker-lecture.pdf>*
- Becker, G.S. and R.J. Barro (1988) "A reformulation of the economic theory of fertility" *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 103, No. 1, p.p. 1-25.
- Blau, D.M. and P.K. Robins (1989) "Fertility, Employment and Child-Care Costs" *Demography*, Vol. 26, No. 2, p.p. 287-299
- Bloom, D.E. and D. Canning (1999) "Economic Development and the Demographic Transition: The Role of Cumulative Causality" *Harvard School of Public Health/ Queen's University of Belfast, http://www.riverpath.com/library/pdf/dynamics_growth.pdf*
- Cipriani, G.P. (2000) "Endogenous growth and demographics in a model with old age support" *University of Bristol, Department of Economics, Discussion Paper No 00/507, England, <http://www.bris.ac.uk/Depts/Economics/research/macro/paper9.pdf>*
- Clarke, H. (2000) "Population Decline with Economic Progress: What Economic Mechanisms Can Restore Replacement Fertility?" *La Trobe University, School of Business, <http://www.latrobe.edu.au/business/profiles/pdf/clarke9.pdf>*
- Cloud K. (1996) "The Private Revolution: Women, the Family and Human Capital" paper presented at the International Seminar on Integrating Family in Social Progress and Development, Vienna
World Wide Web: Educational Resources Information Center (ERIC) www.eric.ed.gov
ERIC document reproduction service www.edrs.com

- Doepke, M. (2003) "Accounting for Fertility Decline During the Transition to Growth" *UCLA, Department of Economics*, <http://www.econ.ucla.edu/doepke/research/transition.pdf>
- ESHRE Capri Workshop Group (2001) "Social determinants of human reproduction" *Human Reproduction* (Oxford, England), Vol. 16, No 7, p.p. 1518-1526
- Eurostat (2003) "Glossary on Demographic Statistics", European Commission
- Galor, O. and O. Moav (1999) "From Physical to Human Capital Accumulation: Inequality in the Process of Development" *National Bureau of Economic Research, Working paper*, <http://www.nber.org/~confer/99/efbdsi99/galor.pdf>
- Galor, O. and D.N. Weil (1998) "Population, Technology, and Growth: From the Malthusian Regime to the Demographic Transition" *Brown University, Department of Economics, Working paper*, <http://econ.pstc.brown.edu/faculty/weil/working/pdfs/gwaugust19.pdf>
- Greenwood, J. ; N. Guner, and J. Knowles (1999) "More on Marriage, Fertility, and the Distribution of Income" *Federal Reserve Bank of Cleveland, Working Paper 9904* *World Wide Web*: <http://www.clevelandfed.org/Research/workpaper/1999/Wp9904.pdf>
- Hediger, W. (2000) "Sustainable development and social welfare" *Ecological Economics*, Vol. 32, p.p. 481-492, www.elsevier.com/locate/ecocon
- Hondroyannis, G. (2004) "Modeling Household Fertility Decisions in Greece" *The Social Sciences Journal*, article in press
- Kalter, F. and N. Granato (2001) "Recent Trends of Assimilation in Germany" *Zentrum für Umfragen, Methoden und Analysen, ZUMA-Arbeitsbericht 2001/02*, ISSN 1437-4110, http://www.social-science-geis.de/Publikationen/Berichte/ZUMA_Arbeitsberichte/documents/pdfs/01_02.pdf
- Knowles, J. (1999) "Social Policy, Equilibrium Poverty and Investment in Children" *Department of Economics, University of Pennsylvania, National Bureau of Economic Research*, <http://www.nber.org/~confer/99/efacsi99/knowles.pdf>
- Kohler, H.P. ; J.R. Behrman, and S.C. Watkins (2000) "Empirical Assessments of Social Networks, Fertility and Family Planning Programs: Nonlinearities and their Implications" *Demographic research*, Vol. 3, No. 7, Max-Planck-Gesellschaft, www.demographic-research.org/volumes/vol3/7/
- Kohler, H.P. ; F.C. Billari, and J.A. Ortega (2001) "Towards a Theory of Lowest-Low Fertility" *Max Planck Institute for Demographic Research, MPIDR Working Paper, WP 2001-032*, *Population and Development Review*, Vol. 28, No.4, p.p. 641-680, <http://www.demogr.mpg.de/Papers/Working/wp-2001-032.pdf>
- Lipsey, R.G. and K. Carlaw (2000) "Malthus Reconsidered: A Solow Growth Model with Endogenous Population" *Preliminary version*, <http://www.sfu.ca/~rlipsey/pop.PDF>
- Lorgelly, P.K.; S. Knowles, and D.P. Owen (1998) "Barro's Fertility Equations: The Robustness of the Role of Female Education and Income" *University of Otago, Department of Economics, Dunedin, New Zealand, Applied Economics*, Vol. 33, p.p. 1065-1075, <http://www.business.otago.ac.nz/econ/research/gender/Barrofert.pdf>
- Lundholm, M. and H. Ohlsson (1998) "Who takes care of the children? The quantity-quality model revisited" Paper part of the project "Wages for women and publicly financed day care", *Stockholm University and Uppsala University, Sweden*, <http://www.nek.uu.se/Pdf/1998wp23.pdf>

- Mare, R.D. (1997) "Differential Fertility, Intergenerational Educational Mobility, and Racial Inequality" *University of Wisconsin - Madison, Center for Demography and Ecology, CDE Working Paper*
World Wide Web: Educational Resources Information Center (ERIC) www.eric.ed.gov
 ERIC document reproduction service www.edrs.com
- Masih, A.M.M. and R. Masih (1998) "The Dynamics of Fertility, Family Planning and Female Education in a Developing Economy" *Edith Cowan University, Working Paper, School of Finance and Business Economics, Working Paper Series*, Perth – Australia,
<http://www.business.ecu.edu.au/profile/schools/afe/wps/papers/pdfs/wp989.pdf>
- McFalls, J. A. Jr. (1991) "Population: A Lively Introduction" Population Reference Bureau, Inc., Washington, D.S, WWW: Educational Resources Information Center (ERIC) www.eric.ed.gov ERIC document reproduction service www.edrs.com
- Moffit, R.A. (2001) "Welfare Benefits and Female Headship in the U.S. Times Series" *Wisconsin University, Madison Institute for Research on Poverty, Discussion Paper*
World Wide Web: www.ssc.wisc.edu/irp/ Educational Resources Information Center (ERIC) www.eric.ed.gov ERIC document reproduction service www.edrs.com
- Morgan, P.S. and B.R. King (2001) "Why Have Children in the 21st Century? Biological Predisposition, Social Coercion, Rational Choice" *European Journal of Population*, Vol.17: 3–20, Kluwer Academic Publishers, Netherlands, http://www.soc.duke.edu/~pmorgan/01_Morgan_Whyhavechildreninthe21stcentury.pdf
- Norton, A.J. and L.F. Miller (1991) "Marriage, Divorce, and Remarriage in the 1990s", Paper presented at the *Annual Meeting of the American Public Health Association*, Atlanta
World Wide Web: Educational Resources Information Center (ERIC) www.eric.ed.gov
 ERIC document reproduction service www.edrs.com
- Poston, D.L., Jr.; C.F. Chang, and D. Hong (2003) "Fertility Differences Between the Majority and Minority Nationality Groups in China" *Texas A&M University, Department of Sociology, Texas*, <http://sociweb.tamu.edu/Faculty/POSTON/Poston-web/research/everything.doc>
- Robinson, W.C. (1997) "The economic theory of fertility over three decades" *Population studies (Camb)*, Vol. 51, No. 1, p.p. 63-74
- Sander, W. (1990) "More on the determinants of the fertility transition" *Social Biology*, Vol. 37, No. 1-2, p.p. 52-58, Spring-Summer
- Shapiro, D. (1997) "Women's Education, Employment, and Fertility in Kinshasa, Congo, 1955-1990: A Descriptive Overview" *The Pennsylvania State University, Department of Economics, Women's Studies Program and Population Research Institute*, Working Paper
World Wide Web: Educational Resources Information Center (ERIC) www.eric.ed.gov
 ERIC document reproduction service www.edrs.com
- Soares, R.R. (2002) "Mortality Reductions, Educational Attainment, and Fertility Choice" *European Society for Population Economics, ESPE 17th Annual Congress*, New York, <http://www.econ.nyu.edu/cvstarr/conferences/ESPE/papers/soaresr.pdf>
- Symeonidou, H. (2000) "Greek Fertility Surveys: 1983, 1997, 1999" *National Centre for Social Research*, Athens, Greece, <http://www.unece.org/ead/pau/flag/papers/symeo%20.pdf>

- Tamura, R. (2000) "Growth, fertility and human capital: A survey" *Spanish Economic Review* Vol. 2, p.p. 183–229
- Taskinen S. (2000) "Alternative Child-care Policies and Fertility" paper presented at the seminar "Low fertility, families and public policies", organised in September by the European Observatory on Family Matters in Sevilla, http://europa.eu.int/comm/employment_social/eoss/downloads/sevilla_2000_taskinen_en.pdf
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (2003) "Αποτελέσματα Απογραφής Πληθυσμού 2001, Ειδικές Ενημερωτικές Εκδόσεις, Επίδειξη Γεωγραφικού Συστήματος" Compact Disk, Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείο Οικονομίας και Οικονομικών, ΕΣΥΕ
- Παρατηρητήριο Απασχόλησης Ερευνητική Πληροφορική Α.Ε. – Ο.Α.Ε.Δ. (2003) "Επετηρίδα Αγοράς Εργασίας 2003" Αθήνα, www.paep.org.gr/gr/mod/fileman/files/epetirida2003.pdf
- Συμεωνίδου Χ., Ε. Καβουριάρης, Ε. ανδηλώρου, Μ. Μαγδαληνός, Γ. Μητσόπουλος, Γ. Τσαχαλίδης, Κ. Βεζυργιάννη (2000) "Επιθυμητό και Πραγματικό Μέγεθος Οικογένειας. Γεγονότα του Κύκλου Ζωής. Μια διαχρονική προσέγγιση: 1983-1997" Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Σειρά Δημογραφικών Μελετών, Αθήνα
- Συμεωνίδου Χ., Β. Δουληγέρης, Χ. Καππή, Μ. Μαγδαληνός, Λ. Μαράτου, Δ. Μπαλούρδος, Π. Παππάς, Μ. Σαμαρτζή (1992) "Κοινωνικο-οικονομικοί προσδιοριστικοί παράγοντες της γονιμότητας στην Ελλάδα – Τόμος Αα: Ανάλυση για την Περιοχή της Πρωτεύουσας" Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα
- Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (2004) "Ολοήμερα Σχολεία" Ιστοσελίδα ΥΠΕΠΘ, www.ypepth.gr/el_ec_categoryssg1957.htm
- Υπουργείο Εσωτερικών Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης (2004) "Τοπική Αυτοδιοίκηση" Ιστοσελίδα ΥΠΕΣΔΑ, www.ypes.gr